

6.1. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ А.С. МАКАРЕНКА ЗА РУБЕЖЕМ

Педагогічний досвід ХХ століття є різноманітним та багатограним. В останні роки продовжує зростати інтерес до педагогічної спадщини та діяльності видатного педагога ХХ століття А.С. Макаренка. Саме тому перед будь-яким дослідником, на думку О.А. Більовського, в першу чергу виникає гостра потреба знаходження теоретичної основи, первинної "клітини" аналізу – такого особливого явища, яке одночасно було б всезагальною формою розвитку¹. З погляду науковця, такою всезагальною основою педагогічного досвіду ХХ століття може бути педагогічна творчість А.С. Макаренка. Саме у цій сфері слід шукати найбільш цінні та корисні теоретичні здобутки педагогічної думки ХХ століття.

Учені зазначають, що в останні роки в нашій країні та за кордоном продовжує зростати інтерес до педагогічної спадщини та діяльності видатного педагога ХХ століття А.С. Макаренка. У цьому контексті намітилися позитивні тенденції. Його концепція педагогіки і науковий метод в інтегральному вигляді розкриваються в контексті магістральних напрямів історичного розвитку вітчизняної і світової педагогічної класики. У цьому плані становить безсумнівний науковий інтерес докторська дисертація Н.К. Чапаєва "Теоретико-методологічні основи педагогічної інтеграції" на прикладі Д. Дьюї і А.С. Макаренка. У роботі показано дію "єдиного культурно-педагогічного поліфонічного цілого, багатство форм прояву різноманіття, що доповнюють один одного в цілісному і безперервному потоці філософсько-історико-педагогічного знання".

Так, у Полтаві на базі Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка та Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М.В. Остроградського проводяться постійні міжнародні та всеукраїнські конференції, семінари, присвячені педагогічній діяльності А.С. Макаренка. До 125 річчя з дня народження видатного педагога пройшли міжнародні конференції, круглі столи у м. Москві, Києві, Полтаві, Сумах, Миколаєві, Житомирі і багатьох інших містах.

¹ Більовський О.А. Педагогічна творчість А.С. Макаренка в світлі освітніх проблем ХХІ століття // Вісник НТУУ "КПІ": Філософія. Психологія. Педагогіка – 2007. – №2

Виходять з друку нові книжки, присвячені творчості А.С. Макаренка. Наприклад, в 2006 році у видавництві "Академічний проект" (Москва) за редакцією С.С. Невської вийшла книжка "Виховання громадянина в педагогіці А.С. Макаренка". У Сумському державному університеті імені А.С. Макаренка вийшла монографія та збірник наукових статей, присвячених талановитому педагогу.

Відзначимо, що інтерес до педагогічної спадщини А.С. Макаренка характерний не тільки для дослідників з країн колишнього СРСР, але й для дослідників з країн далекого зарубіжжя. Педагогічну спадщину А.С. Макаренка сьогодні вивчають у США, Великій Британії, Австралії, Канаді, Японії, Польщі, Угорщині. Вона викликає інтерес у дослідників Фінляндії, Швеції, Бразилії. Така тенденція поширення інтересу до творчості нашого великого співвітчизника була детально досліджена в дисертаційній роботі Н.П. Дічек "Спадщина А.С.Макаренка в контексті світового історико-педагогічного процесу ХХ ст. (на матеріалах англomовних джерел)". Таким чином, можна стверджувати, що сьогодні відбувається процес відродження та інтернаціоналізації ідей А.С.Макаренка.

Глибоке дослідження проведене А.А. Фроловим². Видання містить хронологічно впорядковані відомості про публікацію творів А.С. Макаренка, теоретичну розробку і практичний досвід освоєння його спадщини в різних країнах, по періодах: 1939 р. - сер. 50-х рр.; далі до сер. 70-х рр.; від цього часу по 1991 р.; 1992-2005 рр. Особливість книги – опора на фактичний матеріал, конкретні дані педагогічної теорії і практики. Це те, що сприяє вивільненню соціально-педагогічної творчості А.С. Макаренка від упереджених, голослівних і вкрай політизованих суджень про нього і "ярликів", різного роду стереотипів педагогічного мислення. Макаренківська концепція педагогіки з'являється в її самоцінності; усуваються спроби її пристосування до різних теоретичних схем і догм, що діють кон'юктурно в педагогіці і школі.

Автором процес освоєння і розробки його праць і досвіду простежується у зв'язку із суспільно-політичними перетвореннями, у взаємодії із спорідненими педагогіці соціально-гуманітарними науками і процесами, що відбуваються у сфері культури, художньої літератури. У полі зору знаходиться не лише педагогіка школи, але й

² Фролов А.А. А.С. Макаренко в СССР, России и мире: историография освоения и разработки его наследия (1939-2005 гг., критический анализ)/ А.А. Фролов. – Н.Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2006. – 417 с

області спеціальної педагогіки, що стосується дорослих. Об'єктом розгляду стали і теорія, і практика, передовий і масовий досвід. Науковець наголошує, що історія спадщини А.С. Макаренка – це безперервна полеміка, з періодами підйому і спаду громадського інтересу до нього. Виявляється поступовий перехід від поверхневих педагогічних представлень і часткових питань – до глибинних проблем педагогіки як науки.

Історія педагогіки і школи нерозривно пов'язана з розвитком соціально-гуманітарних цінностей, функцій школи і молодого покоління в суспільстві, ролі виховання в прогресі людини і соціальному світоустрою. А.А. Фролов наголошує, що суспільно-політичні зміни, що відбулися в країнах бувшого СРСР і світі на початку 90-х рр. активізували прорив макаренкознавчих досліджень до фундаментальних педагогічних проблем, зумовили нові напрями виховної практики. Постав ще очевиднішим універсальний характер роботи А.С. Макаренка в педагогіці, невичерпаний творчий потенціал його ідей і практичних рішень. Вони залишаються живим, дієвим чинником розвитку сучасної педагогічної думки і практики.

Відтак, визнано, що А.С. Макаренка є унікальним явищем у вітчизняній та світовій педагогічній теорії та практиці. На думку О.А. Більовського, головний інтерес до А.С. Макаренка сьогодні полягає не в його історичних свідченнях, а в його педагогіці. Він створив унікальну модель виховання. У праці "Педагогічна творчість А.С. Макаренка в світлі освітніх проблем ХХІ століття" О.А. Більовський зазначає, що відомий німецький дослідник творчості Макаренка Г. Хілліг – віце-президент Міжнародної макаренківської асоціації – назвав цю модель "суспільним вихованням". Г. Хілліг зазначав, що такого роду досвід "суспільного виховання" викликає у нинішньої молоді великий інтерес, тому що "він суттєво відрізняється від добре знайомої їм практики індивідуального виховання і взагалі від життя дітей в сучасній сім'ї"³.

Науковці наголошують на високій ефективності педагогічної діяльності А.С. Макаренка. "За 15 років своєї роботи (1920-1935) через колективи, створені А.С. Макаренком, пройшло близько 3000 правопорушників і бездоглядних, які стали достойними людьми, кваліфікованими спеціалістами"⁴. Коли А.С. Макаренка почав

³ Хиллиг Г. На путях к настоящему Макаренко // <http://zt1.narod.ru/hillig-3.htm>.

⁴ Кваша Б.Ф. Воспитательная педагогика А.С.Макаренко // <http://antonmakarenko.narod.ru/Poltava2002/materi/kvacha.htm>

працювали в колонії ім. М. Горького під Полтавою, то його вихованці представляли собою "темну, неосвічену компанію, перейняту духом анархізму в його найбільш примітивних формах". Через вісім років це вже був "добре дисциплінований, одухотворений колектив, пов'язаний тісними узами дружби... Вони (вихованці – прим. авт.) стали найбільш передовими людьми у всій окрузі та здійснювали дуже благотворний вплив на навколишнє населення, яке поважало їх за товариськість, винахідливість, за веселу вдачу і ввічливе поводження"⁵. На жаль, сучасна педагогіка не може претендувати на таку ж високу ефективність. Одна лише ця риса педагогіки А.С. Макаренка змушує сучасників розглядати її як своєрідний засіб подолання хронічної кризи, в якій знаходиться сучасна система виховання та освіти.

У роботі А.Н. Неустроева⁶ на основі аналізу сучасних макаренкознавчих досліджень робиться висновок про те, що все різноманіття ідей – і течій у вітчизняній та західноєвропейській (включаючи США) педагогічній теорії і практиці може бути представлено у руслі двох пріоритетних соціально-педагогічних напрямів: педагогіки дидактичної, де виховання будується в основному на логіці навчання, в "школі навчання", – і педагогіки виховної, що діє в "школі життя", де домінує виховання⁷.

"Школа навчання" і дидактична педагогіка виникла в епоху Нового часу. Це напрям суспільно-педагогічної думки і практики, що відобразив зростаючу міць розуму, науки й освіти в світі. О.М. Неустроев підкреслює, що "Школа життя" та виховна педагогіка – кореневий напрям педагогіки. Такий підхід закладено в народній педагогіці (етнопедагогіці) й отримало наукову розробку та обґрунтування у творчості Я.А. Коменського, Д. Локка, Ж.Ж. Руссо, І.Г. Песталоцці, І.Ф. Гербарта. Видатні представники цього напрямку – Р. Оуен, П. Наторп, Г. Кершенштейнер, Д. Дьюї, Г. Гмайнер. У "школі навчання", орієнтованій в основному на засвоєння знань і розвиток інтелекту, виховання організується за принципом: "від

⁵ Макаренко А.С. Сочинения: В 8 т. – М.: Просвещение, 1983. // http://soviet-psychology.narod.ru/makarenko_index.htm

⁶ Неустроев О.М. Філософські основи педагогічної спадщини А.С. Макаренка в контексті двох концепцій світової історії педагогіки // Сучасні наукові технології. – 2012. – № 6. – С. 24-27.

⁷ Неустроев О.М. Філософські основи педагогічної спадщини А.С. Макаренка в контексті двох концепцій світової історії педагогіки // Сучасні наукові технології. – 2012. – № 6. – С. 24.

знання до переконання і дії", проводиться головним чином у формі культурно-освітньої роботи. У радянській школі воно цілком відповідало системі політичної освіти, пропагандистської роботи. Ці системи взаємодоповнюють один одного⁸.

У напрямку "школи життя" та виховної педагогіки в Росії працювали педагоги: Л.М. Толстой, К. Н. Вентцель, П.Ф. Лесгафт, С.Т. Шацький, Н.К. Крупська, М.М. Пістрак, С.М. Рівес, А.С. Макаренко, І.В. Йонин, В.М. Шульгін, М.В. Крупенина, В.В. Зінківський, – а так само психологи та соціологи: Л.І. Петражицький, П.О. Сорокін, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв, Б.Г. Анан'єв. У цілому ж, аж до 1917 р. офіційна російська педагогіка, державна школа історично розвивалися по шляху "школи навчання". У цей період у Західній Європі та США розвивалося потужний новаторське педагогічний рух, тісно пов'язаний з життям (П. Робен, О. Декролі, Ф. Юнге, П. Фогель, А. Шульц), "нового виховання", "нових шкіл" (Е. Демолен, Г. Літц, Г. Вікен), "прагматичної педагогіки" (Д. Дьюї, У. Кілпатрик). Цей рух позначився і на радянській педагогіці і школі в 20-х рр. Однак на початку 30-х рр. знову стверджується "школа навчання" і дидактична педагогіка, які пережили кризу в кінці 40-х рр. Наступні проведені реформи школи 1958 і 1984 рр.. не змогли затвердити принципи "школи життя" та виховної педагогіки. Останнє, на думку О.М. Неустроєва, стало однією з причин виникнення в СРСР ситуації "застою" і руйнування, незважаючи на величезні науково-технічні досягнення країни і безсумнівні успіхи в культурі, духовній сфері⁹.

З метою порівняльного аналізу О.М. Неустроєвим наводиться приклад проникнення педагогічних ідей А.С. Макаренка в Польщі, що охоплюють певні історичні періоди, які характеризуються одночасно як інноваційні, але вони мають суперечливий характер. У післявоєнному десятилітті (1946-1956 рр.) у Польщі починається корінна перебудова всіх сфер суспільного життя, в тому числі системи освіти і виховання. Виникає новий соціальний лад, у зв'язку з цим постає завдання підготовки людей нової формації. Старі підручники з педагогіки не давали відповіді на це складне питання і навіть його не ставили, не було ще й відповідного виховного досвіду.

⁸ Неустроєв О.М. Філософські основи педагогічної спадщини А.С. Макаренка в контексті двох концепцій світової історії педагогіки // Сучасні наукомісткі технології. – 2012. – № 6. – С. 25.

⁹ Неустроєв О.М. Філософські основи педагогічної спадщини А.С. Макаренка в контексті двох концепцій світової історії педагогіки. – С. 25.

За цих умов істотну допомогу надають книги радянських педагогів і насамперед педагогічна спадщина і досвід А.С. Макаренка. Його ідеї знаходять у Польщі сприятливе підґрунтя. "Педагогічна поема", перекладена в 1946 р. на польську мову, стає справжнім відкриттям для польських педагогів. У ній відображена вся складність процесу виховання і перевиховання дітей в нових умовах і в той же час книга заражає педагогічним оптимізмом. У 50-х роки були перекладені інші твори А.С. Макаренка ("Прапори на баштах", "Книга для батьків" і т.д.), які ще більше збагачують розуміння сутності нової педагогіки. У цей період з'являються перші роботи польських дослідників, в яких розкривалося творча спадщина А.С. Макаренка (С. Бендковські, К. Мороз, К. Чайковський, А. Ямінський та ін.) Але впровадження педагогічних ідей А.С. Макаренка в життя в багатьох випадках відбувалося поверхнево, формально, фрагментарно. Бракувало вміння глибоко їх осмислити з урахуванням умов та особливостей процесу виховання в Польщі в повоєнні роки¹⁰.

О.М. Неустроєв, аналізуючи педагогічну спадщину і практичний досвід А.С. Макаренка, виявив різні підходи до оцінки його діяльності щодо специфіки такого досвіду. На його думку, частина дослідників поверхнево підійшли до цього питання.

По-перше, вони вважають Антона Семеновича тільки фахівцем з перевиховання та ресоціалізації правопорушників серед молоді. З їх погляду, ідеї і досвід видатного педагога можна використовувати тільки в дитячих виправних установах. Ця точка зору побутує і нині, хоча неспроможність подібних поглядів вже давно доведена виховної практикою.

По-друге, виникли суперечки щодо теоретичного значення спадщини А.С. Макаренка. Деякі дотримувалися думки, що він не теоретик, а просто хороший практик, а тому нема чого у нього шукати теорію, досить запозичити його виховні прийоми й організаційні знахідки. Але саме про це і писав сам Антон Семенович в "Педагогічній поемі", характеризуючи свою боротьбу з представниками педагогічного Олімпу, які стверджували: "Макаренко – талановитий практик, але не теоретик". Не всі і не завжди вміють знайти в цій спадщині нові, оригінальні ідеї, які збагачують педагогічну теорію в тих чи інших умовах.

¹⁰ Левін А. Педагогічні ідеї А.С. Макаренка в Польщі // Радянська педагогіка. – 1989. – № 3. – С. 134-138

По-третє, предметом гострих дискусій стало питання про те, чи слід брати з досвіду А.С. Макаренка окремі вибрані частини або необхідно його досвід використовувати в цілісному вигляді. Перший шлях був значно простіше й тому домінував і нерідко відводив убік. Другий шлях був значно складніше і припускав аналіз та інтеграцію основних положень педагогічної концепції і досвіду А.С. Макаренка.

По-четверте, виникла ще одна спірна проблема: чи повинен макаренківський рух йти знизу, від самих вихователів і вчителів або ж треба його стимулювати зверху органами народної освіти або науковими установами? Однак незалежно від різних позицій такий рух має стати масовим рухом самих педагогів. Незважаючи на всі суперечливі позиції щодо творчої спадщини А.С. Макаренка, польські педагоги розглядали постать Антона Семеновича як найбільш велику і впливову особистість, самим близьким людям представника радянської педагогіки, особливо в галузі виховання. Після XX з'їзду КПРС (1956 р.) становище різко змінилося, коли Польща увійшла в нову смугу розвитку. Розпочався складний процес подолання наслідків сталінської концепції розвитку соціалізму. Розгорнулася глибока критика багатьох викривлень і помилок у минулому, що вело до серйозної переоцінки старих цінностей. Такі зміни відбилися і на ставленні до спадщини А.С. Макаренка. Виник вельми складний період сприйняття його педагогічних ідей у Польщі, який тривав приблизно до початку 80-х років¹¹.

Одночасно почався процес глибокого переосмислення ставлення до його спадщини. У 1955–1957 рр. був опублікований переклад семитомного видання творів А.С. Макаренка. Важливу роль відіграла 1960 р. загальнопольська теоретична конференція (1960 р.), де в цілому ряді виступів прозвучала думка про те, що спадщина А.С. Макаренка містить в собі величезний потенціал універсальних цінностей, які збагачують не лише педагогіку, а й соціологію, етику, психологію. Цю точку зору підтримало багато польських практики 60-х років, які розкрили можливості використання ідей і досвіду А.С. Макаренка в дитячих закладах різного типу. Не буде перебільшенням вважати, що в цей період почався якоюсь мірою ренесанс А.С. Макаренка, тобто повернення до нього, його спадщини вже на більш високому теоретичному рівні.

¹¹ Неустроев О.М. Філософські основи педагогічної спадщини А.С. Макаренка в контексті двох концепцій світової історії педагогіки // Сучасні наукомісткі технології. – 2012. – № 6. – С. 26

Після розпаду СРСР відбулася реформа 1992 р., яка радикально змінюючи соціально-політичні засади освіти. Знову переважаючою стала "школи навчання". Недооцінка радянською педагогікою специфічних цілей і засобів виховання (на відміну від навчання і у зв'язку з цим) була доведена до повного заперечення необхідності виховання в школі. У результаті у дитячому та молодіжному середовищі, виник "потужний дестабілізуючий фактор тривалої дії, який загрожує соціальній безпеці" (за визначенням Міністерства освіти). Восени в Росії у 1999 році була введена в дію "Програма розвитку виховання в системі освіти на 1999-2001 роки". Її реалізація зіткнулася з величезними труднощами. Істотних змін на краще в шкільному вихованні до теперішнього часу не відбулося¹².

Таким чином, А.С. Макаренко залишається яскравим представником виховної педагогіки і "школи життя". Це по суті єдиний класик педагогіки, який цілковито присвятив свою діяльність вихованню. З позицій, насамперед виховної педагогіки його спадщина і має вивчатися, оцінюватися і впроваджуватися в практику. За п'ять місяців до своєї кончини Антон Семенович наголошував: "У нас немає виховної педагогіки"¹³.

Серйозною методологічною помилкою макаренкознавства було те, що ця спадщина освоювалося не в своїй самоцінності, а під впливом ідеології, під тиском стереотипів сучасної "школи навчання" та дидактичної педагогіки. Спроби такого його освоєння в педагогічній теорії і практиці не можуть бути високоефективними.

Сучасне відновлення виховання в Україні та країнах близького зарубіжжя як центральної категорії педагогіки веде до перегляду сформованих уявлень про предмет педагогіки як науки, її завдання і науковому методі, понятійно-термінологічному апараті, сфері відповідальності в соціально-гуманітарному знанні і суспільній практиці.

Головна заслуга А.С. Макаренка, що має величезне значення для сучасності, полягає в тому, що він круто повернув педагогічну думку і практику в русло виховної педагогіки і "школи життя". У цьому глибинна суть його конфлікту зі своїм і наступним часом, включаючи сучасність.

¹² Неустроев О.М. Філософські основи педагогічної спадщини А.С. Макаренка в контексті двох концепцій світової історії педагогіки // Сучасні наукомісткі технології. – 2012. – № 6. – С. 26-27

¹³ Макаренко А. С. Пед. соч., – М., 1986, т. 8. – С. 179

Світ змінюється, змінюються радикально наші уявлення про багатьох суспільних процесах і різних історичних особистостях. Відповідно до нових реалій вважаємо вкрай важливим з'ясування істинної сутності, духовних коренів макаренківської педагогіки, переосмислення її цінностей, звільнення від шаблонних стереотипів її сприйняття, оцінка її ролі у світовій педагогічній науці.

У цьому контексті значний інтерес представляють дослідження західних макаренкознавців, об'єднуючим центром яких виступає лабораторія "Макаренко-реферат" при Марбурзькому університеті, заснована в 1968 р. Л. Фрезі, Г. Хілліг та З. Вайтц. Її керівником і нині залишається доктор Г. Хілліг, який довгий час займається вивченням біографії А. С. Макаренка і текстологічної роботою над його творами. Переважна більшість західних фахівців завжди визнавало А. С. Макаренка істинним гуманістом, хоча його праці і виховна практика викликали серйозні дискусії і суперечки. Існує широкий розкид думок з фундаментальних проблем макаренківського педагогічної спадщини. У пошуках аргументів для обґрунтування тієї чи іншої позиції вченими розкривається великий пласт нових смислів, цінностей, особливостей концепції видатного педагога.

Специфіка західного макаренкознавства останнього десятиліття полягає в діалозі і кооперації з вітчизняними вченими. Відбувається обмін статтями, ведеться спільна підготовка збірників, робота набуває характеру дійсно міжнародного співробітництва. Відкриваються нові галузі досліджень, посилюється наукова об'єктивність робіт. Учені виділяють основні положення, щодо яких ведуться найбільш активні дискусії в західному макаренкознавстві.

Ставлення до особистості А.С. Макаренка. Більшість західних педагогів вважають А. С. Макаренка гуманістом. Так, Л. Фрезі і Е. Хаймпель відзначають, що в будь-якому з його творів відчувається гуманістичний педагогічний фон¹⁴. Х. Віттіг зазначає, що він знаходиться у ряду тих педагогів, які поєднували в собі художника і державного діяча. А.С. Макаренко як художник – володіє мистецтвом виховання в прямому сенсі цього слова, і одночасно він – письменник, що вміє кількома штрихами пластично показати індивідуальність своїх вихованців. Йому притаманні здатності майстерного управління людиною і зразковою організацією

¹⁴ Froese L. Ideengeschichtliche Triebkräfte der russischen und sowjetischen Pädagogik. II Auflage. Heidelberg, 1963. 2. Heimpel E. Das Jugendkollektiv A.S.Makarenkos. Würzburg, 1967

молодіжного колективу¹⁵. Х. Віттіг підкреслює зв'язок особистісних якостей А.С. Макаренка зі стилем його виховної роботи. Характеристика А.С. Макаренка як державного діяча, з відповідним масштабом його особистості, що не укладається в рамки тільки педагогіки, була вперше відзначена західними педагогами. Частина фахівців, які не визнають гуманності його виховної системи, вважають, що "гуманізм Макаренка мав місце всупереч його колективізму". В. Зюнкель вважає політичне виховання у Макаренка камуфляжним, оскільки не допускає щире прийняття їм "тоталітарних" цілей комуністичного виховання¹⁶.

Були серед західних дослідників і такі, хто однозначно вважав А.С. Макаренка "диктатором", "нелюдським" типом. Це, як правило, люди, які працювали над цією темою в 1950-і рр. і які відрізнялися упередженістю поглядів і вкрай поверховим знанням праць і досвіду радянського педагога (Г. Мебус, М. Ланге та ін.). Негативне ставлення до А.С. Макаренка зустрічалося на Заході і в 1970-ті¹⁷ і в 1990-і рр.¹⁸.

Духовні корені педагогіки А.С. Макаренка. У проблемі методологічних засад педагогіки А.С. Макаренка в західному макаренкознавстві можна виділити кілька позицій. Деякі дослідники шукають витoki творчості Макаренка в ідеях російських діячів дореволюційної Росії. Наприклад, В. Настайнчік бачить його спільність з Н. І. Новіковим, П. Я. Чаадаєв, В. Ф. Одоевським, Н. І. Пироговим та ін..

Інші вчені знаходять ідейні та духовні основи поглядів Макаренка в західній педагогічній думки. Так, Ю. Шлеймар вважає, що він, безсумнівно, запозичив багато чого у І. Песталоцці, Г. Кершенштейнера та ін. Американський макаренкознавець Дж. Боуен стверджує, що в деяких рисах система Макаренка подібна теорії Дж. Дьюї. Є педагоги, які впевнені в релігійній основі макаренківських ідей (Р. Хотц, Д. Лаутер). Так, Р. Хотц пише, що, ймовірно, не підозрюючи про це і не бажаючи цього, Макаренко вів своїх

¹⁵ Wittig H. Das Kollektiv in der Erziehungslehre AS Makarenkos // Makarenko in Deutschland. Braunschweig, 1968 S. 276 - 285

¹⁶ Sunkel W. Zurrt Problem des Erziehungsziels bei Makarenko // Paedagogische Rundschau. 1965. N 7. S. 475-486

¹⁷ Caskey B. The Pedagogical Theories of A.S. Makarenko: A Comparative Analysis // Comparative Education. 1979. V. 15. N 3. S. 277 - 285

¹⁸ Kobelt K. Anton Makarenko - ein stalinistischer Paedagoge // Menschen end Strukturen. Historisch-sozialwissen - schaftliche Studien. Frankfurt, 1996.

вихованців до Бога, виховуючи їх у любові до ближнього. Аргументуючи свою позицію, цей автор міркує таким чином: християнство проповідує любов до ближнього, комуністи ж проти релігії, отже, вони проти любові до ближнього, тому у А.С. Макаренка в основі виховання немає комуністична ідеологія, а "релігійно-світоглядна"¹⁹.

Однак найбільша кількість західних дослідників тією чи іншою мірою визнають зв'язок теоретико-методологічних засад педагогіки А.С. Макаренка з марксизмом. Деякі саме внаслідок цього надзвичайно несхвально ставляться до його системі виховання, приписуючи їй придушення особистості, відсутність свободи тощо. Особливо яскраво ці тенденції виявляються в роботах німецьких педагогів Г. Мебус, М. Ланге та англійського Б. Каски. Інші розцінюють це як позитивне явище. Так, угорський макаренкознавець Ф. Патакі зазначає, що "педагогіка Макаренка виявляє органічний зв'язок із суспільством і людиною в класичному марксовому вигляді"²⁰, що ґрунтується на "класичному марксовому уявленні про людину та її зв'язку із суспільством". Відомий німецький макаренкознавець Л. Фрезі однозначно заперечує зв'язок педагогіки А.С. Макаренка з марксизмом. На його думку, всі свої основні педагогічні відкриття великий новатор зробив ще до революції, яка тільки завадила йому надалі їх розвивати²¹. Уявляється, що більшою мірою мають рацію ті західні автори, які визнають зв'язок ідей Маркса і основ макаренківської педагогіки, але разом з тим вважають, що А.С. Макаренко багато чого відкрив сам. Особливо це стосується чисто педагогічних упроваджень загальних ідей. На основі вчення К. Маркса А.С. Макаренко осмислив свої педагогічні знахідки на теоретичному рівні, створив систему виховної роботи, затвердив її принципи – установку на самоцінність людини, нерозривність його зв'язку із суспільством, залежність цілей виховання від суспільних вимог, доцільність педагогічної діяльності, необхідність колективу для розвитку особистості і т.д. Багато що з педагогічних ідей Макаренко, не кажучи вже про його технології виховання, являють собою сплав власне макаренківських роздумів, досвіду, знахідок, у генезі яких було закладено безліч коренів російського духовного

¹⁹ Makarenko in Deutschland / Red. G.Hillig. Braunschweig, 1968. S. 387-445.

²⁰ Паперна Г. Л., Науменко Ф. І. Виховання в колективі, через колектив і для колективу // А. С. Макаренко. Кн. 2. Львів, 1954.

²¹ Froese L. Die sowjetsozialistische Paedagogik AS Makarenko // Makarenko in Deutschland. Braunschweig, 1968. S. 215 – 235.

життя, західної педагогічної думки, навколишнього соціального середовища.

Позитивне значення пошуків західних макаренкознавців полягає в тому, що вони висвітили складність і багатосторонність генезису макаренківських ідей на відміну від однобічного визнання марксистських витоків його педагогічних поглядів у радянській педагогіці. Безсумнівно, що творча роль А.С. Макаренка в інтерпретації марксистських ідей у педагогіці виявляє самоцінність його педагогічної системи і масштаб його особистості, що виходить далеко за межі простого виконавця соціального замовлення.

Сприйняття педагогічної системи А. С. Макаренка. Принципово важливим питанням аналізу педагогічної спадщини А.С. Макаренка на Заході є проблема співвідношення випадкового і закономірного в його педагогічній системі. Багато західних макаренкознавців високо оцінюють його педагогічну майстерність, філігранну педагогічну техніку (Л. Фрезі, Т. Гланц, І. Рюттенауер та ін.). Учені вважають, що саме завдяки своїм особистим якостям, своїй "педагогічній спритності" великому новаторові вдавалося вирішувати складні проблеми виховної роботи та досягати успіху. Безсумнівно, майстерність А.С. Макаренка було найважливішою суб'єктивною умовою успішності його роботи. Однак світове значення і наукова цінність великого педагога визначаються наявністю об'єктивного чинника: системи наукових знань, педагогічної теорії, розробленої ним. Теорія – це цілісна система наукового знання, що включає узагальнення різного рівня. Педагогічна теорія А.С. Макаренка включає: принцип доцільності, принцип паралельної дії, систему перспектив та ін. Системоутворювальними елементами у педагогічній теорії А.С. Макаренка є принципи доцільності й єдності розвитку особистості і колективу.

Серед західних макаренкознавців є такі, хто вірно визначає головні положення його системи (В. Зюнкель, Б. Беллерате, І. Лезин та ін.) Так, В. Зюнкель упевнений, що макаренківська педагогіка "ґрунтується на виховній меті і тільки по відношенню до неї має сенс і необхідність"²².

²² Sunkel W. Zurrt Problem des Erziehungsziels bei Makarenko // Paedagogische Rundschau. 1965. N 7.

Л.І. Гриценко підкреслює, що розвиток макаренківської педагогіки як теорії здійснювався індуктивним шляхом²³. Відомо, що такі теорії часто носять імовірнісний характер і в них діють статистичні закони. Усвідомлення цього положення дозволяє зрозуміти роль особистісного фактора. Дійсно, теорія Макаренка носить імовірнісний характер. Це означає, що та чи інша конкретна ідея може виявитися непривабливою для вихованців, і тоді слід шукати інші перспективи. Іншими словами, успішність застосування педагогічної теорії А.С. Макаренка залежить багато в чому від правильного розуміння істотних і несуттєвих елементів у ній, від адекватної інтерпретації всіх принципів положень. Зазначимо, що, на практиці важливу роль відіграє суб'єктивний фактор: інтелект вихователя, його педагогічна інтуїція, майстерність, техніка²⁴.

Мета виховання в педагогічній системі А.С. Макаренка. У трактуванні західними макаренкознавцями у генезисі мети виховання можна виділити три основні підходи. Ряд дослідників вважають, що моральні цінності були визначені педагогом виходячи із зовнішніх обставин, а не безпосередньо від людей. Наприклад, у трактуванні Дж. Боуена це виглядає так: привести індивіда до збігу його ідеалів з поглядами більш широкої групи. При цьому Дж. Боуен говорить про "групізацію" в мисленні і діях вихованців як мети виховання за Макаренком²⁵, Передбачає, що у нього людина виховується "для колективу", що є придушенням особистісних особливостей, проявом негуманності. У дійсності у А.С. Макаренка немає установки про виховання "для колективу". Він вважає колектив необхідною координатою будь-яких підходів до людини, що не означає "підгонку" особистості, її своєрідних рис і поглядів під загальний колективний "ранжир". Загальновідомий його вислів про те, що колектив є першою метою роботи вихователя. Однак він прямо заявляє: педагог повинен створювати колектив у першу чергу як методичний засіб його виховної роботи з розвитку особистості. Ці слова відображають, по суті, особистісно орієнтований підхід.

²³ Гриценко Л.И. Личностно-социальная концепция А. С. Макаренка в современной педагогике: Сравнительный анализ отечественного и зарубежного макаренковедения // Дис. док.пед.наук. – Гриценко Лариса Ивановна. – 13.00.01. – Общая педагогика. – М., 1998. – 291 с.

²⁴ Гриценко, Л.И. Педагогические идеи А.С. Макаренка за рубежом // Педагогіка. – 2004. – N 7. – С. 79.

²⁵ Bowen J. Soviet Education. A.Makarenko and the Years of Experiment. Madison; The University of Wisconsin Press, 1962.

А.С. Макаренко вважає, що створення організованого співтовариства (тобто системи гуманних відносин) є умовою і "полем" для самореалізації кожної особистості.

Багато західних вчених, на думку Л.І. Гриценка, вважають що А.С. Макаренко виводив свої педагогічні цілі з "натуралістично-оптимістичних" уявлень про людину (Л. Фрезі, Х. Віттіг та ін.) Л. Фрезі зазначає, що Макаренко, так само, як Руссо, Песталоцці, Толстой, вірив, що дитина від природи гарна²⁶. Подібну позицію займає і Е. Хаймпель. Один з вихідних стрижнів педагогіки Макаренка, на його думку, це йде від М. Горького – положення про те, що сутність людини хороша і визначається добротою²⁷.

Безсумнівно, що, крім опори на оптимістичні уявлення про сутність людини, А.С. Макаренко виводив мету виховання також з зовнішніх факторів, із соціальних умов. "Цілі виховної роботи, – вважав він, – можуть бути виведені тільки із суспільної вимоги, з його потреби." І далі: "Вимоги суспільства дійсні тільки для епохи, величина якої більш-менш обмежена"²⁸.

Необхідно відзначити ще одну важливу особливість розуміння проблеми цілей виховання у А.С. Макаренка, яка не виявляється в західному макаренкознавстві. Його гуманістична віра ґрунтувалася на визнанні ним можливості зміни людини в результаті його власної активної діяльності. Вихователь повинен бачити своє завдання у стимулюванні зустрічної активності вихованця. Весь сенс виховної роботи, за А.С. Макаренко, полягає у відборі і формуванні моральних потреб, які викликають відповідний відгук. Таким чином, у вихованні А.С. Макаренка не сподівався тільки на хорошу природу дитини. Він зазначав у "Педагогічній поемі", що в умовах благоговіння перед природою "виростало те, що природно могло вирости, тобто звичайний польовий бур'ян ..." ²⁹. Положення педагога про роль активності суб'єкта у вихованні, зумовленої разом з тим вимогами суспільства, знаходить підтвердження на рівні сучасної науки. Завдяки таким екзистенційним якостям, як духовність, творчість, свобода, людина вступає у відносини із суспільством не

²⁶ Frose L. Ideengeschichtliche Triebkräfte der russischen und sowjetischen Pädagogik. II Auflage. Heidelberg, 1963., S. 268.

²⁷ Неустроев А.Н. Философские основы педагогического наследия А.С. Макаренка в контексте двух концепций мировой истории педагогики // Современные наукоемкие технологии. – 2012. – № 6. – С. 24-27

²⁸ Макаренко А. С. Пед. соч.: В 8 т. М., 1983 – 1986. – Т. 1. – С. 169.

²⁹ Макаренко А. С. Пед. соч.: В 8 т. М., 1983ю – 1986. – Т. 3. – С. 390.

тільки як індивід, що формується, керований останнім, адаптується до нього, але і як творча, перетворююча себе і суспільство особистість. Інакше кажучи, людина виявляється не тільки продуктом суспільства, але і його опонентом.

Колектив і розвиток особистості. Ряд західних педагогів однозначно негативно сприймають саме поняття "колектив" і виховання в ньому. Так, Г. Мебус, М. Ланге, В. Настайнчік, Б. Каски не поділяють комуністичних поглядів, а тому негативно ставляться до ідей виховання А.С. Макаренка. Вони розглядають його педагогічну систему як форму "тоталітарної" педагогіки³⁰. При цьому для них, як вже зазначалося, характерне незнання або грубе спотворення дійсного досвіду А.С. Макаренка. В. Настайнчік стверджує, що в колективному вихованні панують "неповага до гігієни і до фізичного та духовного здоров'я", виснажливі "заняття у вільний час і марш-кидки під час канікул". На його думку, все це призвело б до втеч і самогубств вихованців, якби не "педагогічна спритність" А.С. Макаренка ..."³¹.

Інша позиція, яка існує в західному макаренкознавстві з цього питання, характеризується загальною позитивною оцінкою виховної системи А.С. Макаренка. Такі німецькі педагоги, як Е. Хаймпель, І. Рюттенауер, американець Е. Мус, англієць Л. Гудман та інші, визнають цінність практики колективного виховання, вірно інтерпретують низку положень його вчення. Е. Хаймпель характеризує це як "внесок у ряд великих педагогічних відкриттів нового часу"³².

П. Валентин справедливо підкреслює, що у А.С. Макаренка вихованець – не тільки об'єкт, а й суб'єкт виховання³³. Ф. Лоуренс характеризує співвідношення індивідуальних і спільних цілей у колективах А.С. Макаренка. На його думку, колектив – це засіб, за допомогою якого досягається гармонія інтересів особистості і

³⁰ Caskey B. The Pedagogical Theories of A.S.Makarenko: A Comparative Analysis // Comparative Education. 1979. V. 15. N 3. Nastainczyk W. Makarenkos Sowjetpaedagogik. Heidelberg, 1963; Mobus G. Der Paedagoge als Diktator // Makarenko in Deutschland. Braunschweig, 1967; Lange M.G. Totalitaire Erziehung. Das Erziehungssystem der Sowjetzone Deutschlands. Frankfurt am Main, 1954.

³¹ Nastainczyk W. Makarenkos Sowjetpaedagogik. Heidelberg, 1963., с. 236, 252.

³² Heimpel E. Das Jugend kollektiv A.S.Makarenkos. Wurzburg, 1967.

³³ Valentin P. Der Spielgedanke als Grundmotiv der Erziehungskonzeption A.S.Makarenkos. Bocs Herschen Verlag, 1979.

суспільства³⁴. Л. Гудман зазначає, що у А.С. Макаренка саме колектив допомагає кожному знайти свій власний шлях³⁵.

Відзначимо, що критика західних макаренкознавців нерідко спрямована проти низки особливостей, насправді притаманних "групі", але в її західному розумінні.

Відносини в такій групі частіше за все були не опосередковані соціальною діяльністю, інтереси її членів замикаються на внутрішньогрупової солідарності. Це якраз ті відносини, які А.С. Макаренко називав груповими, родинними. Проте макаренківські колективи не тільки захищали особистість від тиску суспільства, але, будучи відкритими для соціальних контактів, формували у своїх членів досвід гармонійних відносин із суспільством, який дозволяв кожному пізніше знайти своє місце в соціумі. Випускники А.С. Макаренка в реальному житті могли не тільки адаптуватися до суспільства й бути в злагоді, але й протистояти оточуючим (так само, як і сам педагог).

Причиною такого стану було те, що демократичний устрій і гуманістичний характер відносин у колективах А.С. Макаренка йшли врозріз з авторитарністю радянського суспільства в 1930-і рр. Проте досвід соціальних зв'язків, отриманий вихованцями, допомагав їм і в реальному житті.

На думку науковців, слід розрізняти поняття "колектив", яке було введено Марксом і позначалося їм як "справжнє співтовариство" (*Wirkliche Gemeinschaft*), тобто гуманне співтовариство людей в безкласовому суспільстві, і термін, який застосовувався в Радянському Союзі для різних об'єднань: навчальних, виробничих і т.д. В останніх, як правило, переважало авторитарне управління, і саме тому у всьому світі слово "колектив" асоціюється з тиском.

Поняття "колектив", за Макаренком, – це дійсно гуманне співтовариство трудящих людей з демократичним самоврядуванням і гуманістичними відносинами. Гармонія відносин особистості і колективу постає як підґрунтя розвитку індивідуальності. Наріжним питанням теорії і практики колективного виховання є проблема розвитку особистості в колективі. Особистість і група розглядаються багатьма педагогами найчастіше як непримиренні полярності. З погляду А.С. Макаренка, сутність людини постає як єдність

³⁴ Lawrence F. Makarenko – Pioneer of Communist Education // *The Modern Quarterly*. 1953. V. 8. N 4. p. 234 - 239

³⁵ Goodman L. A.S. Makarenko: Russian teacher. London, 1949. p. 132

природного і соціального, у своїх колективах він висував головне завдання – розвиток індивідуальності шляхом гармонізації відносин особистості і спільноти.

У західному макаренкознавстві можна позначити кілька позицій з цього питання. Зокрема, ряд педагогів однозначно стверджують тезу про панування "підпорядкування" і неможливості розвитку особистості в колективах. В. Готшалк підкреслював, що людина у Макаренка – об'єкт, який, будучи включеним у колектив, перетворюється на засіб виробництва, і цим губиться його своєрідність³⁶. В. Лунетта наголошував про панування підпорядкування в системі виховання А.С. Макаренка. Проте багато західних дослідники визнають, що А.С. Макаренко здійснював "дійсне формування людини" (П. Валентин). Т. Гланц вважає, що А.С. Макаренко вирішив проблему особистого і колективного, що колективізм цілком може поєднуватися з "дифференціюванням індивідуальності"³⁷. Л. Фрезі також погоджується, що А.С. Макаренку вдавалося поєднувати "колективістську" педагогіку з розвитком вихованців³⁸. Науковці переконані, що досягти таких успіхів педагогу вдалося завдяки особливостям його особистості, його таланту, його педагогічній майстерності. В. Зюнкель переконаний у позитивному впливі колективу на розвиток особистості: у А.С. Макаренка, на його думку, вихованець не об'єкт, а суб'єкт виховання, він сам себе виховує, а колектив – це не система, що протистоїть особистості, а певна структура відносин, яку й має вбудовувати педагог, створюючи тим самим умови для самовиховання членів колективу.

Наприкінці 1980-х рр. керівник Марбургської лабораторії Г. Хіллг визнав: звинувачення А.С. Макаренка в тому, що він "свідомо жертвував особистістю заради колективу", було помилковим. Таке враження виникло через буквальне розуміння слів самого А.С. Макаренка: "Ми стверджуємо, що інтереси колективу мають переваги перед інтересами особистості ..." ³⁹. Учений правий, А.С. Макаренко дійсно говорив про це, але тільки в теорії, а вся його

³⁶ Gottschalch W. Autoritäre und antiautoritäre Aspekte in der politischen Paedagogik Makarenkos // Gesellschaft, Staat, Erziehung. 1964. N 6.

³⁷ Glantz T. Kollektiv und Einzelner. Marburg, 1969.

³⁸ Frose L. Die sowjetsozialistische Paedagogik A.S. Makarenko // Makarenko in Deutschland. Braunschweig, 1968.

³⁹ Hillig G. A.S. Makarenko. Luneburg, 1987, S. 13.

практика показує зворотне – проблему колективних та особистих інтересів він вирішував так, щоб не зламати, а захистити особистість.

І. Рюттенауер характеризує систему виховання А.С. Макаренка як "виховання в колективі, через колектив і для колективу"⁴⁰. Багато педагогів на Заході і в нашій країні саме в тезі "виховання для колективу "вбачають забуття особистості, її придушення. Але справа в тому, що у А.С. Макаренка такого розуміння взагалі немає. Справа в тому, що в 1954 р. з'явилася стаття під назвою "Виховання в колективі, через колектив і для колективу"⁴¹, що стала приводом для подібної інтерпретації поглядів видатного педагога і відповідала в ті роки духу пропаганди в радянському суспільстві щодо установки про авторитарний пріоритет суспільного перед особистим (причому під суспільним частіше позначали інтереси певних груп керівників). І досьгоднішніх днів цю тезу помилково продовжують приписувати А.С. Макаренку. Критикуючи колективне виховання, І. Рюттенауер разом з тим високо оцінює роботу А.С. Макаренка, вважає його великим гуманістом.

Л.І. Гриценко зазначає, що суперечності в роботах західних педагогів щодо можливостей розвитку особистості в колективах А.С. Макаренка викликані різними причинами. Він виділяє дві найбільш важливі та принципові⁴². По-перше, в аналізі макаренкознавців найчастіше немає цілісного підходу: будь-які сторони макаренківської теорії або практики розглядаються ізольовано, поза зв'язком з іншими. Сам педагог неодноразово підкреслював необхідність вивчення "цілісного досвіду", попереджав про помилку "відокремленого засобу".

По-друге, розбіжності в оцінках розвивальних можливостей макаренківських колективів пояснюються наступним: спільність може відігравати конструктивну і деструктивну роль щодо впливу на розвиток людини і може бути не однаковою мірою "розгорнута" до нього. Чим більшою мірою спільність орієнтована на людину, тим ефективніше її конструктивний вплив на розвиток індивідуальних якостей особистості. Це залежить від дотримання ряду умов, які виконуються у цьому співтоваристві.

⁴⁰ Ruttenauer I. A.S.Makarenko. Ein Erzieher und Schriftsteller in der Sowjetgesellschaft. Freiburg (Basel); Wien, 1965.

⁴¹ Паперная Г. Л., Науменко Ф. И. Воспитание в коллективе, через коллектив и для коллектива // А. С. Макаренко. Кн. 2. Львов, 1954.

⁴² Гриценко, Л.И. Педагогические идеи А.С. Макаренко за рубежом // Педагогіка. – 2004. – N 7. – С. С. 83.

Ті західні макаренкознавці, які визнають однозначно або із застереженнями, що в колективах А.С. Макаренка приділяється увага розвитку індивідуальності та враховуються особисті інтереси кожного (Л. Фрезі, Т. Гланц, П. Валентин, Х. Віттіг та ін), вбачать причину цього тільки в особистих особливостях педагога. Але вони не враховують специфіку та особливості саме макаренківських колективів, ті умови, які дійсно забезпечують великий конструктивний потенціал впливу спільності на людину.

Зрозуміло, зазначає Л.І. Грищенко, в умовах політичного протистояння різних суспільних систем бути ізольованим від тиску стереотипів суспільного життя неможливо, тому мова повинна йти про великі, але не ідеальних можливостях колективів А.С. Макаренка для розвитку природних здібностей кожної особистості. Саме "поверненість" до людини відрізняла макаренківські установи від масової виховної практики не тільки радянського, а й західного суспільства⁴³.

Отже, А.С. Макаренко – не просто творець новаторської теорії і технології виховання. Він творчо розробляє предмет, методологію і завдання педагогіки в цілому, де провідне значення надається процесу "власне виховання", в його сутнісні відмінності від навчання, і нерозривному зв'язку з ним.

Антон Семенович – продовжувач закладеної в народній педагогічній традиції концепції виховної педагогіки і "школи життя", заснованої на суспільно-трудої моралі. Характерна особливість його педагогіки – рішуча спрямованість на "творення особистості", активно-творчому перетворенні світу і людини відповідно до об'єктивних закономірностей їх розвитку.

Наслідування природи людини, її загальний й індивідуальний розвиток тут невід'ємні від зміцнення і збагачення соціальної суті особистості. Звернення до процесу освоєння і розробки спадщини А.С. Макаренка як до передісторії сучасних педагогічних проблем дозволяє глибше усвідомити їх зміст, шляхи і способи вирішення та переосмислити й активно впроваджувати його ідеї у виховну практику сьогодення.

⁴³ Грищенко, Л.И. Педагогические идеи А.С. Макаренко за рубежом // Педагогіка. – 2004. – № 7. – С. 84.